

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

AZ ÖRMÉNY KÉRDÉS

**A MAGYAR
KÖZVÉLEMÉNYBEN**

ÍRTA: KORBULY DOMONKOS

BUDAPEST, 1942

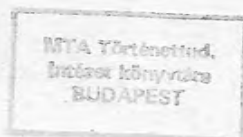
150. 223

AZ ÖRMÉNY KÉRDÉS
első és legnagyobb magyarországi apostola

Dr. SZONGOTT KRISTÓF
gimnáziumi tanár

példátadó emlékének

R12

38.232/85

Európa népei közül szomorú valóságként éppen a legjobban érintett magyar nemzet törődik legkevesebbet az ázsiai népek történelmével, irodalmával, sorsával. Sajnálatos közömbösségünk érteti csak meg valamennyire, hogy magyar nyelven az örménység szabadságküzdelméről, az úgynevezett örmény kérdéstről mindeztideig sem önálló munka, sem fordítás nem jelent meg. Közvéleményünknek az örménységre vonatkozó ismereteiben nagy tudatlanság burjánzott fel, mert az örmény nemzetet és szabadságmozgalmaikat főleg egyes törökországi utazóink felületes, elfogult írásából ismertük meg.

Tájékozatlanságunk, téves nézeteink azonban nem a sajtó, nem is annyira orientálistáink, mint inkább az örmény származású magyarok hibája, akik szégyenszemre eltűrték őseik nemzetének becsmérését; nem vállalták védelmük munkáját sem tudománnyal, sem erkölcsi és anyagi támogatással, hanem meghunyászkodva és félénken, átkos hallgatásba menekültek. E kárhuzatos jellembeli gyengeségüket óvatosságuknak, okosságuknak tudva be, — azt a mai napig is megőrizve, — maguknak semmit sem használtak, de az örmény nemzetnek mérhetetlenül sokat ártottak.

Mivel a sors a közeljövőben valószínűleg ismét felszínre veti az örmény kérdést, annak helyes megítélése és megértése céljából írtam jelen kis munkámat. Az elfoglaltság vádjának lehetőség szerinti kiküszöbölésére a Közelkelet magyar irodalmának és főként a sajtó örmény tárgyú közleményeinek forrásmunkakénti felhasználásával törekedtem. Idegen nyelvtérülethez csak diplomáciai ügyiratok felhasználásakor fordultam.

Budapest, 1942. május havában.

K. D.

A z ö r m é n y k i r á l y s á g

Az örménység az indogermán népcsalád egyik különálló keleti ágát alkotja. Nemcsak nyelve indogermán, faji leszármazása is árja; nem pedig szemita, amint azt sokan tévesen hiszik.

Az örmények vállas, meglehetősen erős, szívós emberek. Fekete vagy barna hajuk sűrű és enyhén hullámos. Hosszúkás, világos barna arcukat erős szemöldök, hosszú szempilla, nagy szem, valamint a kissé nagy és ívelt orr teszi sajátosságossá. A nők, a georgiai és cserkesz nőkkel együtt a világ legpompázóbb női szépségei közé tartoznak. Beszédükben — keleti hevesvérőségükhöz híven — hangosak, sőt ingerültek. Azonban általában, mint minden hegyi nép, az örménység is csendes természetű, komoly és kevés beszédű. Az utóbbi évtizedek szenvedései a jelenlegi nemzedék testi és erkölcsi fejlődését sajnos nagyon kedvezőtlenül befolyásolták.

Az örmény nemzet ősi hazája a Fekete-tenger, az Eufrátesz, Sziria, (Kurdisztán), Irak, az Urmia-tó, az oroszországi Aszerbajdzsán és Georgia közti terület: az Örmény fennsík. Nagy-Magyarországhoz hasonlóan önmagában zárt természeti egységet alkot, mégpedig hatalmas, a környező országok közül várszerűleg kiemelkedő, átlagosan 800—2.000 m. magas fennsík-tömeget.

Nagy-Örményország hegyei a szovjet Örmény Köztársaság területén az *Árákátz* (Álágöz, 4.097 m.), az *Ák Dagh* (3.569 m.) és a *Kápudzsik* (3.919 m.); Törökország területén az *Álá* (3.519 m.), *Bingöl* (3.560 m.), *Cilo* (4.168 m.), a *Nimrud* (3.018 m.), *Suphan* (4.176 m.) és a *Tándurek* (3.314 m.), valamint az örmények tisztelt hegye, a nemzeti jelképként szereplő *Ararát* hegység (5.165 m.). Ez a festői hatást kiváltó, bibliai nevezetességű hegy egyike a világ legszébb hegyeinek. Iráni területen a *Kis Ararát* (3.916 m.), míg Aszerbajdzsánban a *Dáli* (3.820 m.) és a *Kjambil* (4.740 m.) a magasabb hegyek.

Tavai az Örmény Köztársaság területén az 1416 km² területű, 79 km. hosszú, 32 km. széles, 110 m. legnagyobb mélységű *Gökcsa-tó*,

— régen *Kegham-tó*, — melynek *Szeván* nevű szigetén ősrégi kolostor és templom van; kisebb tavai az *Állá*, *Árpá* és a *Metzámor* (Aygher.) Iránban (Perzsia) a nagy sótartalmú, haltalan *Urmia-tó* (most *Rézájei-tó*) 3.840 km² területtel és Török-Örményországban a *Báluk* és *Csaldur* mellett a 3.680 km² nagyságú *Ván-tó*, melyet Rsduniánc-tenger, Vaspurágáni-tó néven is nevez az örmény történelem. Legnagyobb hosszúsága 120 km., szélessége 90 km. és négy nagyobb szigete van: *Arter*, a *Lim* a Szent Kevork kolostorral, a *Ktuc* a Szent Garabed kolostorral és az *Aghtamar*, melynek *I. Gágik* örmény király által a 10. szd.-ban építtetett híres örmény temploma és kolostora évszázadokon át örmény főpapi székhely volt.

Folyói a Köztársaság területén az *Ábarán*, *Ákhureán* (Árpá), *Áksztáfá*, *Ámpur*, *Bázár*, *Hrasdán* (Zángá), *Kámenká*, *Metzámor* és a jelenlegi török területen is folyó, 1.100 km. hosszú *Áráksz* (Árás), amelyik az örmény hazafias költészetben gyakran jelképezi Nagy-Örményországot. Aszerbajdzsánban az *Ákjará* és *Terter*, a perzsák által megszállt részen az *Ák*, *Báluk*, *Kizil* és *Máku*; míg a Törökországhoz csatolt területen a *Csorukh*, *Eufrátesz*, (Kara és Murat), a *Kársz*, *Kurá*, *Tigris* és *Záp* jelentik a folyóvizekben igen gazdag Örményország nagyobb folyóit.

Városai az Örmény Köztársaságban *Achtalá*, *Ágin*, *Álágöz*, *Áláverdi*, *Alexandropol* (ma szégyenszemre: *Leninákán*), *Áni* — a török területen maradt hasonló nevű romvárostól 10 km.-re, *Áráksz*, *Árázdáján*, *Ármávir*, *Bájándur*, *Delizsán*, *Duzkend*, *Ecsmiadzin*, a katolikosz a székhelye, *Jereván* a mostani főváros, *Gereszü*, *Imánsálu*, *Kálágerán*, *Kámárly*, *Karáklisz*, *Kesiskend*, *Máasztará*, *Megrü*, *Nor-Bajazet*, *Nubárásen*, *Sáháli*, *Sirázlu*, *Szadáchlá*, *Szánáin*, *Szárdarábát*, *Uluchánlu*, *Vágársábát* és *Zisziván*. Az *Aszerbajdzsán* uralma alatti részen *Ápráknisz*, *Básbási*, *Dzsulfa*, *Dárásám*, *Gándzá*, *Kárgáluk*, *Kejgács*, *Kizilvánk*, *Nachicseván* — első említése már Tigrán idejében a Kr. e. 6. szd.-ban, — *Negrám*, *Ordubád*, *Sáchtachtu*, *Susá*, *Sáhbusz*, *Tásárch*, *Táuz* és *Velidág*. A törökök uralma alatti részen: *Ádijámán*, *Áni* — a híres romváros, ahonnét az örmény eredetű magyarok származnak, — *Árápkir*, *Árdáhán*, *Árgháná* (most *Osmaniye*), *Baiburt* első említése II. Eruánt alatt Kr. u. 70-ben, *Bajazit* (most *Ágri*), *Bitlisz*, *Chárput* (Hárput), *Chozát* (Hozát), *Diárbekir* közelében *Tigránágierd* romjai, *Egin*, *Erzerum* a régi Örményország politikai és történelmi központja, több híres templommal és erődvel, *Erzingján* (Erzincán) a Kr. e.-i időkben a pogány örmény vallás főhelye, *Kágizmán*, *Kársz* a híres várával, *Kemách* az örmény királyok temetkezőhelye, *Kighi*, *Málátia*, *Melázgirt*, *Mus* a Szent Garabed kolos-

volt, sőt az örmények is turániak. Ugyanígy nyilatkozik Kézdy Vásárhelyi Zoltán is, de a Turáni Társaság egészen helytelenül mégis a magyarral nem is rokon ozmán-törökök iránti testvériséget hirdeti az örmény barátság helyett.

Kevesek által hangoztatott, de említésre méltó nézet az is, hogy hogy az Örmény fennsík őslakói az örmények voltak, akiket a Kr. e. 20. szd-ban a Balkánról bevándorló hettita népek elnyomtak; és az örmények csak a hettita uralom hanyatlásakor tudták magukat felszabadítani.

Bármelyik elméletet fogadjuk is el igaznak, megcáfolhatatlan tény, hogy az örmény fennsík már a Krisztus előtti évszázadokban az örménység hazája. Az ismertetett elméletek alapján csupán honfoglalásuk időpontja vitatható. Az örmények még a phrygo-armeno elmélet elfogadása esetében is — 2.300 évvel megelőzve a magyarok honfoglalását — 3.400 éve lakják hazájukat. Elvitathatatlanul őslakói az Örmény fennsíknak, Arméniának és rajtuk kívül az igazság, a jogosság hirdetésével senki sem tarthat igényt e területre. Az örmény fennsík évezredek óta az örménység hazája volt a múltban és az igazság győzelme, az idegen uralmak leverése után a jövőben is az lesz.

Idegen uralom a múltban nem uralkodhatott sokáig Örményország népén. Szép Árá második utóda Ánusáván az ország nagyobbik részét már függetlenítette az asszir uralom alól. Utódai a hadsereg fejlesztése útján minden idegen befolyástól megszabadították az országot, sőt Bárujr Kr. e. 743-ban a trónkövető méd Varbacest segítve, hadaival megverte Szárdanapál asszir és méd királyt. Segítségért Várbaces trónra kerülése után koronát küldött Bárujrnak, aki így Örményország első koronázott királya lett. I. Tigrán (580—535) — honának Nagy Károlya — a hatalmas, bölcs uralkodók minden tulajdonságával rendelkezett. Pompás középületeket építtetett és sok várost alapított. Korszerűsített hadseregével az ország területét jelentősen gyarapította.

Dárius Kr. e. 519-ben megtámadta az országot, de a kis örmény nép bátran harcba szállt a hatalmas Perziával és Dárius a leghosszabb ékiratában örökitette meg, mily nagy fáradságába, véráldozatába került az örmények legyőzése és meghódításra készítése. Örményország ezzel Perzsia szövetségese lett. Királyai, — mint az erdélyi fejedelmek a töröknek — adófizetéssel és katonai támogatással hódoltak a perzsáknak, de önállóságukat és az ország területi épségét megőrizték. Az országot gazdag földművelő országnak írták a görög történészek, erős átmenő kereskedelemmel; népét ügyes, dolgozó, hazaszerető népként jellemezték. Királyai és főúrai sokat fára-

doztak az ország belső fejlesztésén. Ván király Kr. e. 400-ban újjáépítette Szemirámágerdet és ezért az tőle kapta új — mai — nevét. Az utolsó Hájgán házi király, Váhé a görögök világhódító törekvéseinek áldozataképpen Kr. e. 351-ben, Nagy Sándor ellen harcolva halt hősi halált.

Nagy Sándor az országot macedon uralom alá hajtotta. Élére idegen kormányzót helyezett és Arméniát két részre osztva a Szeleukidák birodalmának részévé tette, mint külön tartományt. A görög uralom azonban már a Nagy Sándor halálával bekövetkezett fejtelenséggel hanyatlásnak indult. Az örménység ezen interregnum idejében számtalanszor felkelt függetlenségéért, véres harcokat víva az elnyomókkal. Ardávást rövid időre függetlenítette az országot, melynek elnyomása különben sem volt erős. Az örmény tartományoknak csak adót kellett fizetniük és a görög fennhatóságot elismerniük; fejedelmei akár királyi címet is viselhettek.

Az ország szabadságát a Kr. e. 189-ben Antiochus által helytartóként kinevezett örmény származású tábornok (Artaxias) Artásesz szerezte vissza. Függetlenítette az országot a Szeleukidák fennhatósága alól és mint az örmények királya uralkodott. Vele kezdődik a róla elnevezett Artaseszián (Artaxida) uralkodóház. Uralma alá Örményország északi része tartozott, míg a déli részeken Záhéh helytartó kormányzott a görögök nevében. Artásesz állandó háborúkkal biztosította az ország függetlenségét, sőt újabb területeket mentesített a görög uralom alól. Maga is a szeleukidák elleni harcban esett el.

II. Tigrán vagy Valársák (149—124) visszacsatolta az ország déli részét és az ország határait jelentősen kiterjesztette. Északon a Kaukázus gerince, délen Palesztina, nyugaton a Kizil-Irmák, keleten az iráni aszerbejdzsán tartomány keleti határa övezte a hatalmas birodalmat. Nemzetépítő munkásságát Mátyás királyéhoz hasonlíthatjuk. Korszerűsítette a katonaságot, igazságszolgáltatást, földművelést. Új városokat alapított, köztük Tigránágerd városát. II. Artásesz (123-95) hódításaival a határokat még jobban kiterjesztette. Tengeri hajóhadat szervezett és megverte a görögöket. A római birodalom hódítására indult, amikor a seregében kitört lázadásnak esett áldozatul.

III. vagy Nagy Tigrán (95—55) másként Basileus Basíleon, kitűnő hadvezér volt. Legyőzte a támadó görög sereget és több ízben megverte a rómaiak újabb és újabb hadait. Luculus, — aki a csesznyét hozta be Örményországból Európába — éveken át nem nem tudta legyőzni. Végül árulás folytán Pompeiussal békét kényszerült kötni Kr. e. 63-ban, amelyben elvesztette az Örményországon kívüli tartományait — Kilikia, Sziria, Alán föld, — de az

ország területi épsége és függetlensége megmaradt. Utóda *I. Ártávárd* (55—34) Mezopotámiát vissza akarta foglalni, de a georgiaikkal, pártusokkal és alánokkal egyesült seregét *Antonius* megverte és míg a *georgiai* és *alán* királyokat fiaikkal együtt tuszként Rómába vitette, Ártávárdot *Kleopátra* lefejeztette. Az uralkodó nélküli Örményországban trónöröklési viszonyok dúltak, ami végül is az országnak az *Araxesi*, *eufráti* és *váni* királyságokra, valamint a határszéleken több kisebb fejedelemségre való felbomlására vezetett.

Az Araxesi részen az *Ártaseszián* uralkodóház folytatta uralkodását. Utolsó tagja, *VI. Tigrán* királyságának Kr. e. 5-ben a rómaiak vetettek végett a pártusokkal szövetezése miatt. Az ország e részén ezután vegyesen örmény, méd, római, pártus és georgiai származású királyok uralkodtak, hol a rómaiaknak, hol a perzsáknak fizetve adót.

Az eufráteszi részen *Ársám* (34—4) uralkodott, többnyire békében a rómaikkal és nekik adót fizetve. Utóda *Ábgár* (Kr. e. 4—Kr. u. 34) építette ki várossá *Edesszát* (ma Urfa) és *Medzpinből* (ma Nisib) oda tette át székhelyét. A történelemben csupán mint edesszai fejedelem szerepel és örmény király volta nem említetik. *Ábgár* a palesztinai római katonai parancsnokhoz menesztett követeitől tudomást szerezve *Krisztus* működéséről, levelet írt hozzá, melyben meghívta magához Edesszába. Követe *Ánán*, Jézus válaszával együtt annak arcképét is elhozta, amelyet még ma is őriznek a génuai Szent Bertalan templomban. Jézus menybemenetele után *Tádeusz* apostol ment téríteni Edesszába. Megkeresztelte a királyt, akinek példájára és ösztökélésére, mind többen vették fel a kereszténységet az örmény főurak közül. *Örményország az első állam, ahol legelőször történtek meg a kereszténységre való tömeges áttérések* és *Ábgár* edesszai örmény király a világ első keresztény uralkodója.

Thádé Örményország északi, araxesi részén *Bertalan* apostollal együtt hirdette a kereszténység eszméit. Szent Bertalan az *Araksz* menti *Choll* helyiségben templomot is épített, a világ első keresztény templomát, amelyben a boldogságos Szűz Máriának magával hozott képét helyezte el, élénk bizonyítékeképpen a képek tiszteletének. Térítő útjuk azonban csekély eredményű volt. Az állandó belviszályok, polgárháborúk nem kedveztek a kereszténység elterjedésének, sőt azt szinte nyomtalanul visszaszorították.

Kr. után 53-ban a pártus vagyis ősmagyar származású *I. Tirdát* az *Arszakida* vagy *Árságuni* uralkodóház lépett az örmény királyi trónra. *Néró* római császár sikertelen háborúskodások után elismerte *Tirdát* függetlenségét, sőt Rómában fényes ünnepek kö-

zette meg is koronáztatta. *II. Artasesz* felmérte az országot és megállapította a falvak, földbirtokok határait. Fejlesztette a belvízi hajózást, halászatot és földművelést. A *Vaghars* építtette sok város közül a nevét viselő *Vagársábát* ma is virul.

Choszrov sikerrel harcolt a perzsák ellen, de árulás áldozatává lévén országát elfoglalták és Örményország 250—287-ig a Szaszanida uralom alatt sínylődött. Fia *Tirdát* 287-ben római segítséggel visszafoglalta az országot és területét is gyarapította. *Világosító Szent Gergely* pártus herceg hittérítő munkája *Tirdát* királyt és népét 298-ban a keresztény vallásra térítette, amivel *Örményország elsőként lépett a keresztény államok sorába*. *Tirdát* a kereszténység államvallássá tétele után hatalmas kísérettel üdvözölte Rómában *I. Szilveszter* pápát, aki Gergelyt pátriárkai méltóságra emelte és a keleti egyházak fejévé tette.

Világosító Szent Gergely — Szurp Krikor Luszárovis — az örménység, magyar származású halhatatlan apostolának emlékünnepe a húsvét utáni negyedik vasárnapon a legnagyobb örmény egyházi ünnep. Az első keresztény állam, az öskereszténységgel legtöbb kapcsolatban levő örménység iránti tiszteletet és újabbkori vértanúságuk iránti kegyeletet leróvó nemes cselekedet lenne, Szent Gergely ünnepét a latin szertartású római katolikus naptárban is feltüntetni.

Tirdát utódai elkeseredett és részben már a vallásháborúk jellegét viselő harcokat vívtak a perzsákkal, akik a királyi hatalomnak nem engedelmességek okozta belviszályok zavarai közepette, *II. Árság* alatt 367-ben el is foglalták az országot. A következő évben fia, *Páp* már kiűzte őket és a pártus származású *Mámigonián Musegh* vezette döntő csatában az áldott emlékü *Szent Nerzesz*, a szociális szellemű nagy katolikosz is résztvett. *Klág Zenop* vártábed és *Byzúnci Fausztusz* történetírók hol szomorúan, hol lelkesedéssel örökítették meg mozgalmas századuk történetét. A perzsa befolyás mind erősebbé vált és amikor a görögök nemcsak hogy megtagadták a perzsák elleni segítséget, de meg is támadták Örményországot, akkor a perzsák is rátámadtak és a két oldalról fenyegetett ország 429-ben perzsa, illetve görög uralom alá került és *IV. Ártasesszel* véget ért az *Árságuni* uralkodóház uralma.

Ez időben és a perzsák támadásai, zsarnoksága miatt hagyták el a magyarok *Eviláth* földjét, az örményországi hazájukat, nem pedig köztük és az örmények között felmerült bonyodalmak miatt, amint azt *Kézdy Vásárhelyi* tévesen következteti.

A véres és zavaros viszonyok között az egyház és az irodalom szolgálta a nemzeti szellem fokozottabb ápolását. Kr. u. 413-ban *Szent*

Meszrop püspök régi örmény betűk és már akkor nem használt kisázsiai írásjegyek alapján elkészítette a mai örmény abc-t és később a *georgiait* és *alánt* — kisázsiai másik két keresztény népét. — is. Október 9-ére eső ünnepét az örmény műveltség napjaként ünneplik az örmények. Örmény betűkkel elsőnek a szentírást írták le. Ezekben az időkben sokat fejlődött a nyelv és az irodalom, erősödött a vallásos és nemzeti élet. A következő évszázadok rettentő szenvedése és üldözése már hazafiságban és hitben megerősödött örménységre talált.

Örményország keleti részét, Perzsia örmény tartományát a perzsák katonai helytartókkal kormányozták. Súlyos adókkal, állandó fosztogatásokkal szipolyozták az elnyomott népet, sőt a keresztény vallás helyett a mazdeizmust akarták visszaállítani államvallásként. Vallásuk védelméért többször fegyvert fogtak az örmények a perzsák ellen. Egyik legdicsőbb vallási szabadságharcukat a nyolcvan éves *Mámigonián Vártán*, az örmények Hunyadi Jánosa vezetésével vívták. Az úgynevezett *Vártán-féle* szent háborúban, — melyben a szintén keresztény *georgia* és *alán* nemzet csapatai is résztvettek, — 451 június 2-án, *Aváráir* mezéjén, az *Arax* jobb partján, *Choi* közelében elkeseredett véres harcban, a túlerőben levő ellenség legyőzte az egyedüli igaz vallás harcosait. *Szent Vártán és hősi halált halt bajtársainak emlékünnepe, az örmény március 15-e, nagybőjt előtti csütörtökön a legnagyobb örmény nemzeti ünnep.* Az örmény iskolák falának legismétlődőbb képe az *aváráiri* ütközetet ábrázolja, ahol az örmény csapatokat keresztrel a kezükben papjaik viszik rohamra. *Jehhise* (Elizeus) püspöknek, az ütközet egyik résztvevőjének munkáját, melyben színekben gazdag részletességgel örököltette meg e szent háborút, az örmény irodalom igen sokszor használta fel, úgy elbeszélő, mint verses művek forrásmunkájaként.

Az *aváráiri* ütközet háborújában hazájukat védő örmény főpapok nem lehettek jelen az ugyanakkor tartott *chalcedoni* zsinaton. A zsinat határozatait nem fogadták el. Ellenzésükben azonban sokkal nagyobb indítóokként szerepelt az örménységnek a görögök, — a hűtlen szövetségesek, az ország megcsonkítói — iránti mély ellenszenv, mint a zsinaton tárgyalt hitelvek. Az örmény-keleti egyház azóta teljesen különálló és független egyház és középúton áll a katolikus és a keleti egyházak között, amit külsőleg az — *Ani-i* és *Ecsmiadzini* székesegyházak alapját is képező — örmény kereszt hirdeti.

A felkeléseket véres megtorlások követték, de az örménység nélkülözve és szenvedve, továbbra is kitarított kereszténysége mellett. Vallásuk üldözésének elviselhetetlenné válásakor pedig ismét felkel-

tek a perzsák ellen *Mámigonián Váhán* vezetésével. Szabadságharcuk győzelemmel végződött és ha a perzsa igát nem is rázták le, de *Váhán* lett a helytartó. Kormányzása alatt a vallás és nemzeti élet egyaránt izmosodott, írta *Phárbeci Lázár* a perzsák rémuralmát és kortársának, *Váhánnak* életét megörökítő művében.

Az ország nyugati részén a görögök által megszállt területeken türhetőbb közállapotok uralkodtak. Az itteni kormányzók nagyobb-részt örmények voltak, mint *Págráduni*, *Mámigonián*, *Rsduni Theodorosz*, akik a nép boldogulásával a nemzet fenntartását igyekeztek elősegíteni. A vallás sem üldöztetett, de az országgrész, mint a perzsa-görög háborúk hadszíntere mégis sokat szenvedett. Szünetesei azonban nem veszélyeztették az örménység létét. Az örmény nemzet és egyház, a görög és perzsa uralom politikai és vallási elnyomása alatt, ha fejlődési lehetőségeitől megfosztva, erőszakos korlátozások között is, de mégis létezett. Ismeretlenek voltak előtte a jogtalanságnak azon szörnyű borzalmái, amelyek Mohamed fellépésével vettek kezdetüket és tartottak a legutóbbi évekig.

A 7. szd elején feltűnt *Mohamed* egyéniségében éppen oly kevéssé mutatta a Jézust jellemző nagyságot, mint jellemében. Szegény, műveletlen, közönséges tevehajcsár, aki 25 éves korában magába bolondítja és feleségül veszi 40 éves, csúnya, de vagyonos úrnőjét. A hozományvadász *Mohamednek* szerencsés házassága utazásokra ad alkalmat, melyeken megismerkedik egy írástudó zsidóval és egy elcsapott nesztorianus szerzetessel. Ezek adták neki az impulzust és tudományt vallása alapjához. Az epileptikus *Mohamed* a szentírásból összelopkodott részekből, az arab sivatag — ma is uralkodó — vallását a muruát fejlesztette tovább és az általa kitalált Allah akaratával szentesítette azt, mint például a felesleges leánygyermek elevenen való eltemetését. A tudatlan, önző, a bűjaság és kegyetlenség hatása alatt sokszor gyáva *Mohamed*, minden bűnét erényé kovácsolta az összekontárkodott koránjában.

Mohamed elragadó ékesszólással hatalmas képzelőerővel rendelkezett, melyek segítségével az amúgyis heves vérmérsékletű, dolgozni nem szerető arabokat magával tudta ragadni. Mégpedig meglehetősen könnyen, mert „vallásában” hívei részére úgy a földi, mint a túlvilági életben minden gyönyört odaigér. A koránban vallásilag szentesítette a rablótámadást, a nem mohamedánok elleni harcot és azok kirablását (VIII. szura 7. vers.) A vallás fegyveres terjesztését az egyén és közösség legfőbb feladatának jelölte ki, melynek teljesítése alól senki sem vonhatja ki magát. Ez az állandó nagy hadsereget szükségelő rendelkezése magyaráza meg a mohamedán népek

számos győztes háborúját. A hit iránti hűség, a hit terjesztése vagy védelme közben meghaltak jutalma, feltétlen bejutás az édenbe, ahol az alacsony szellemiségű, műveletlen ember vágyainak netovábbja, az összes érzéki örömök várnak rájuk.

A mohamedán menyországban sült madarak repkednek, a patakokban tej, méz és bor folyik. Mindenféle enni és innivaló, amit az ember megkíván, azonnal a helyszínen terem. Ragyogó ékszerek sokaságával díszített szép ruhákat hordanak. Régi feleségeiken kívül, — ha azokra egyáltalán igényt tartanak — mindenkinek 72 gyönyörű, pompás testű felesége van. Ezek a szerelmes nők mindig szűzek maradnak, mint ilyenek, fájdalmat nem éreznek, gyereket nem szülnek. A férfiak szerelmi ereje gyengülés helyett állandóan erősödik. Az éden gyönyörűségeiről, főképp az érzéki örömekről a legtöbb medinai szura megemlékezik, éppen úgy, mint hitetlenek szörnyű büntetéséről; állandóan figyelmeztetve minden mohamedánt, hogy mily élvezetekben lesz része, ha teljesíti a korán parancsait.

Nagy elfoglaltság és a keresztény vallások mély megvetése nyilvánkozik meg a mohamedán hittudósok állításában, hogy az izlámnak nagy küldetése van, mert a haladó emberiség erkölcsi és szellemi szükségleteit csak az elégíti ki. A keresztény társadalom erkölcei nem szabadrablásban, szellemi szükséglete nem érzéki örömeiben talál kielégülést, hanem az izlámból hiányzó igazságosságban, jogosságban, lelki örömeiben.

Az izlám egy tudatlan embernek — ferde ismeretei és rohamai alapján csinált — kontár műve. Az ember érzékeire, alantas ösztöneire — harc, zsákmány, rablás, munkanélküli gazdálkodás, érzéki örömök — van alapítva és ezek nélkül soha el nem terjed. A földi szabad rablásért, a mennybeni érzéki gyönyörökért boldogan harcol minden mohamedán a hitetlenek ellen. A mohamedán beduinok törén még ma is ilyen feliratok vannak: „Thibhahum bism er raszul!” — Öld le a próféta nevében!

A mohamedán arabok az örmény templomok gazdag zsákmánya, a szép örmény nők megbecstelenítése révén a gyors meggazdagodás, érzéki örömeikhez jutás és esetleg az édenbe kerülés lehetőségétől elvakítva, vad fanatizmussal rontottak az örmény nemzetre. Hatalmas hadsereggel támadtak és az örmények — mint eddig is: mitsem törődve az ellenség túlerejével, — felvették ellenük a kilástalan harcot. Minden fegyverhordó férfi harcbaszállt az örmény nemzet és a keresztény vallás legveszedelmesebb ellensége, a mohamedánizmus ellen. Végül harcoltak, védekeztek, de a halált az éden gyönyöreire miatt örömmel fogadó mohamedán arabság 693-ban már egész

Örményországot elfoglalva, a *Kaukázusig* nyomult előre, leigázva a *georgiai* és *alán* nemzetet is. E harcokban az örménység 10.000 hősi halottat vesztett, a nagyszámú lemészárolt és a rabszolgaságba hurcolt 35.000 fő polgári lakosságon kívül.

A perzsa és később a görög uralmat is felváltó arabok katonai parancsnokokkal, voszdigánokkal kormányoztak, akik a kalifát helyettesítették, kivetették és beszédették az adót. A hatalmas, de sekély erkölcsű, pogány perzsa népet azonnal megnyerték *Mohamed* érzéki tanainak, de a sokkal gyengébb, évszázadok óta elnyomás alatt élő örménységgel szemben minden erőszak és áttérítési kísérlet hiábavalónak bizonyult. Az örmény nemzet, bármily borzalmas kegyetlenkedésekkel kényszerítették is az iszlámra, megmaradt kereszténynek és nem cserélte fel *Krisztus* magasrendű tanítását *Mohamed* alantas szellemével. A vallásához hű örménység nem engedett a kényszerítéseknek, nemzeti hagyományából merített büszkesége pedig lázadózott nemcsak az igazságtalan adózás, hanem a most először tapasztalt azon lenézés és megvetés ellen is, amely a mohamedán népek sajátsága az általuk legyőzött keresztényekkel szemben. Amíg eddigi elnyomóik a nemzeti szellem és vallás megfojtására törekedtek, addig a mohamedán uralom ezek fokozott kifejtése mellett, emberségük, erkölcsük meggyalázását is magával hozta.

Az arabok a keresztényekkel nem esznek együtt, szállást nem adnak nekik, akár arab, akár nem. A sivatag törvénye szerint, ha lovasok szökevényt üldöznek, becsületbeli kötelesség a szökevény felől hazudni, vagy megtagadni minden felvilágosítást. Ha azonban keresztény törzsbeli szökevényről tudakozódnak kötelesek megadni minden útbaigazítást, különben elvesztik életüket. Ugyanakkor meg ma is nagy vendégszeretettel fogadják, még az ellenséges törzsbeli mohamedánt is, akinek a sejk sátrában adnak ételmet és szállást. Így tett *Feiszal Enverrel* és *Dzsemállal*, akik közvetlenül az arab felkelés előtt *Feiszal* vendégei voltak, körülvéve a lázadásra készen álló csapatokkal, de bántódásuk nem történhetett, mert a vendégszeretet arab törvénye tiltotta szabadságuk korlátozását.

Az örményeknek, a vallásuk és emberségük megalázása elleni lázongását a voszdigánok minden esetben véresen megtorolták. Már a második voszdigán a *náchicseváni* örmény templomba gyűjtötte az elégedetlenkedők vezéreit, a hercegeket, nemeseket és ott élve elégette őket. Az arab származású kormányzók uralma alatt a templomokat mecsetekké alakították, az örmény irodalom nagyértékű, régi kéziratait elégették; akárcsak *Georgiában*, ahonnét csak *II.*

Dávith király 1122. évi tifliszi győzelme kergette ki az arabokat, négy évszázados rémuralmuk után.

A görög-arab harcok pusztító küzdelmekben tartották Örményországot. Népeinek békéjét és nyugalma csak az örmény származású voszdigánok — *Bagarát, Mámigonián Krigor, Szempád* — uralma jelentette. *Hovhán* katolikosz írta korának történetében, hogy 856-ban a bágrátidá *Ásodot* nevezték ki voszdigánná és ügyes kormányzásáért még az évben a „fejedelmek fejedelme” címmel tüntette ki őt ki a bagdadi kalifa. 885-ben úgy a kalifa, mint az örmény eredetű *Basil* görög császár királyi koronát küldtek *Ásodnak*. Vele kezdődik a *Pákráduni (Bágrátidá)* uralkodóház.

Ásod országa kicsi volt: csupán az *áraráti és jereváni* kerület. A *Ván-tónál* — *Váspurágán* tartományban — az *Árdzruni* hercegek uralkodtak, kiknek független örmény fejedelemségét a kalifa épúgy elismerte, mint *Ásodét* és a *karszi* fejedelmét is. Az ország nyugati része különváltan, továbbra is görög fennhatóság alatt maradt. *I. Ásod* bölcs uralkodásának nyugalmas évei a 220 éves perzsa és a 210 éves arab elnyomatás után az örmény nemzet megújulását szolgálták. Fia *I. Szempád* (890—914) azonban már háborúskodik az arabok ellen és árulás folytán fogságba kerülve kivégeztetik. Fia *II. Ásod* (914—928) apja halálának megbosszulásáért több csatában megverte az arabokat. Testvére *Áppász* (928—952) békében fejlesztette az országot: iskolákat, kórházakat, templomokat emelt, köztük a *karszi székesegyházat* is.

A szociális érzésű, jótékonyági intézményeket létesítő *III. Ásod* (953—977) tette fővárossá *Ánit*. Jószívúsége miatt „könyörületesnek” nevezi az örmény történelem. Asztalánál — mint a mesékben — szegényekkel étkezett együtt — írja kórtársa *Ászoghni Stepán*. Fia *II. Szempád* (977—989) *Áni*-ban templomokat, palotákat, középületeket építtetett. A hatalmas mérvben fejlődő *Ánit* épületeinek díszessége és szépsége messze földön híressé tette: 100.000 lakósa és 1.001 temploma volt. Gazdagsága felülmulta az akkori legnagyobb európai városokét is. Benne összpontosult az örmény nemzeti és egyházi élet. Minden köve az örmény kultúrát és kereszténységet hirdette. *Szempád* fivére *I. Gágik* (989—1020) *Ánit* a katolikosz székhelyévé téve, még tovább fejlesztette. Ez utóbbi három király alatt Örményország katonailag, pénzügyileg jelentősen megerősödött; a csonka ország függetlensége teljes volt. Kereskedelmi és közigazgatási viszonyai jóval felülmúlták a szomszédos államokét. Irodalma, művészete és a tudományok művelése, erős fejlődés után a korabeli európai államokénál magasabb színvonalon állott.

III. Szempád (1020—40) uralkodása már a szeldzsuk-törökökkel folytatott, egyre veszélyesebb harcokban telt el, de az ország függetlenségét még megőrizte. Eleinte *II. Kákig* (1040—45) király is sikerrel harcolt a szeldzsukok és görögök ellen, de később csellel görög fogságba került. A kappadókiai *Caesareába* internálták, majd 1045-ben családjával együtt kivégezték. *Ánit* 1045-ben elfoglalták a görögök és így Örményország északi része is görög tartománnyá lett. A szeldzsuk törökök 1064-ben egy földrengés alkalmával elfoglalták tőlük *Ánit*. Ekkor menekültek innét *Lengyelországba* és az 1672-ben *Magyarországba* költözött örmények ősei is. *Lásztriverdi Áriszták* történeti művében megrázó szavakkal írta meg az örmény fővárosnak a szeldzsuk-törökök általi lelketlen, vérengző szétrombolását.

A szeldzsukok további előnyomulásának a *váni* örmény fejedelem *Árdzruni Szenekerim* sem tudott ellenállni és egész fejedelemségét — 10 várost, 62 várát, 4.000 községét — átengedte a görög császárnak. Cserébe *Szivász* vidékét kapta, ahová 400.000 emberével bevonulva, újabb örmény fejedelemséget alapított. A törökök a 11. század végén elfoglalták a *karszi* örmény fejedelemséget is, amelynek fejedelme népével együtt *Ámászia* vidékére költözött. A menekülők panasza és legyilkolt örmények vértanúsága készítették részben *VIII. Gergely* pápát keresztes hadjáratának hirdetésére.

Már az előző századok idegen betörése és üldöztetései elől is sok örmény vándorolt ki Örményországból és a kisebb örmény fejedelemségekből *Kilikia*ba, a mai sejhani (adanai) vilájetbe. A 11. szd. közepén Kilikia északkeleti részén a lakosság többsége örmény volt. E hegyes területen *Kákig* rokona, *Rupen* (1080—95) megszervezte az ottani örménységet és a görög uralom alól függetleníve magát, megalapította a kilikiai Örményországot és a rupenita uralkodóházat. A Kappadókia, — a mai szüvász és ankarai vilájetbe, — Észak-Sziriába és Északnyugat-Mezopotámiába vándorolt örményeket hamarosan ismét csak a szeldzsuk-törökök támadásai kényszerítették védekezésre. Szabadságuk megtartásáért szívósan, bátran harcoltak az ottani örmények is és az eredményesebb védekezés céljából fejedelemségekbe tömörültek. Így a Kilikiai örmény királyságtól északra és keletre egész sor örmény fejedelemség állott, melyek közül a legnagyobb az edesszai volt.

Rupen utóda *I. Gonszdántin* (1095—100) több várost elfoglalva a görögöktől, megnagyobbította az országot. Uralkodása elején, 1095. november 26-án tartotta *II. Orbán* pápa híres szónoklatát, melyben lángoló szavakkal hívta fel a keresztény világot a mohamedánok elleni küzdelemre. Megrázó szavakkal ecsetelte a szenthelyek feldű-

lását, a keleti keresztények keserves helyzetét, az elnyomást és zsarnokságot, amely alatt az örmények is sínylődtek. A felhívásra elinduló első kereszties hadjárat 1097 május 1-i, eszkisehiri győzelme után a szeldzsuk-törökök, útjukban mindent elpusztítva visszavonultak. E pusztítások és gyilkolások legerősebben az örményeket sujtották.

A keresztiesek korán felfedezték, hogy az örmény fejedelemségek kitünő szövetségeseik lennének. Ezért már *Nicea* ostromakor 1097 májusában követeket küldtek az örmény fejedelemségekbe, ahol örömteli fogadtatásra találtak. A hadjárat folytatásakor a lehető legnagyobb területen fegyverbehívták az örményeket a szeldzsuk-törökök ellen. A kereszties hadsereg tehát nem a leghamarabb célhoz vezető úton — Kilikián át Szíriába — vonult tovább, hanem kanyart tett északra a *Taurus* felé. Kilikiai Örményországon csak *Tankréd* ment keresztül kisebb csapattal. *I. Gonszdántin* szövetséget kötött vele és együttesen elűzték az ottani elszigetelt szeldzsuk-török őrseget. A főereg a nehéz hegyi utakon *Maras* felé menetelt. Az örményeket mindenütt vad harcban találták a szeldzsukokkal. Szövetségre lépve velük együttesen harcoltak a kereszténység ellensége ellen.

Balduin kevés lovaggal *Marasból* délkeletre ment az *Eufrátesz* mellé, ahol sok kis harcban győzve a török ellen, annyira megnyerte az örmények bizalmát, hogy *Thorosz edesszai* fejedelem meghívta magához, majd utódjának nyilvánította. Emiatt azonban belső zavargások törtek ki. *Thoroszt* lemondásra kényszerítették és 1098 márciusában *Balduin* lotharingiai herceg, *Bouillon Gottfried* öccse lett Edessza ura. Ezzel megalakult Keleten az első frank uralom, az edesszai grófság, amelyik valójában örmény fejedelemség volt, élén idegen uralkodóval. Függetlensége rövid volt, mert 1144-ben a szeldzsukok elfoglalták *Edessza* városát és a grófság egy részét. A 12. szd. végén azután az egész grófság mohamedán uralom alá került.

I. Thorosz (1100—23) a görögökkel és perzsákkal vívott győztes háborukat. Fivére *I. Levon* (1123—37) eleinte sikerrel harcolt a görögök ellen és országához csatolta *Adana* és *Tarsus* városokat is. Később csatát vesztvén fogságba esett és Örményország nyolc esztendei görög uralom alá került. Fia *II. Thorosz* 1145-ben, sok — a *Váhrám*-féle verses krónikában megírt — kaland árán megszökött konstantinápolyi fogságából és visszafoglalta országát. Állandóan háboruskodott a görög, arab és szeldzsuk-török seregekkel. Nagy segítséget nyújtott a kereszties hadaknak. Utódai *Mleh* (1170—74) és *III. Rupen* (1174—85) az ország határait megnagyobbították és mind több kis örmény fejedelemség csatlakozott az országhoz és ismerte el királyságukat.

II. Krikor és *Páhlévi Krikor* katolikoszok főpapsága alatt kísérletek történtek az örmény-keleti egyháznak Rómával való egyesítésére; sajnos eredménytelenül, mert az örmények mindenkor igen félték a latinizálódástól, nyelvük és nemzetiségük elvesztésétől. Az áttérés csak nagyon kis mértékű volt, bár *II. Levon* (1185—1219) alatt az örmény egyház elismerte a pápa fennhatóságát is. Idegenkedésüket később megerősítette az a sajnálatos tény is, hogy az örmény katolikus papság — éles ellentétben a latin szertartásúakkal — mindenütt, Magyarországon is, magárahagyatva, állami és egyházi támogatás nélkül tengődik. Az örmény szertartású római katolikus papság anyagi és erkölcsi támogatása hathatósan elősegítené az örmény-keletiek áttérését, ami megóvhatná a hitéért oly kegyetlenül és oly sokat szenvedett örménységet a végső pusztulástól.

II. vagy „Nagy“ Levon legyőzte a szeldzsuk-törököket, mire az ikoniumi szultán ajánlatot tett *I. Frigyes* német császárnak, a harmadik kereszties hadjárat vezetőjének, hogy tetemes összeg ellenében átadja neki a Nagy-Örményország feletti uralmat. Sajnos *Barbarossa* anyagiak hiányában visszautasította az ajánlatot és fegyverrel iparkodott felszabadítani az örménységet. 1189-ben megvervén a törököket, a kilikiai Örményország felé vonult, melynek királyával már hosszabb ideje tárgyalásokat folytatott a szövetségkötésre vonatkozólag. A *Salef* folyó menti találkozáznál *Frigyes* kedvezően tanácskozott *II. Levon* követivel. Nagy kárára a kereszténységnek *Frigyes* nem sokára meghalt és serege részekre oszolva, kis csapatokban vonult tovább, meghiusítva a Nagy-Örményország felszabadítását célzó tervet.

II. Levonnak a keresztieseknek nyújtott segítségéért *III. Celesztin* pápa és *VI. Henrik* német császár királyi koronát küldtek a keresztiesek útján, amivel 1198 elején *Tarsusban*, *Konrád* mainzi érsek nagyszerű ünnepek közepe tette királlyá koronázta *Levont*. *III. Gergely* pápa az 1584-ben kiadott bullájában megállapította, hogy az örmények a kereszties hadak részére katonát, fegyvert, lovat, élelmszert bocsátottak rendelkezésre és hogy egyetlen nép sem állott annyira a kereszties hadak segítségére, mint az örmények.

II. Levon minden idegen befolyástól mentesen, mintegy 30.000 km² területű ország felett uralkodott. Országán *II. András* magyar kereszties hadserege is átvonult és szerető fogadtatásban részesült. Az örmény és magyar nemzet között szoros — a történelemtől még megvilágítatlan — kapcsolatok keletkeztek ez időben, melyek során *II. András* fia eljegyezte *Levon* leányát is. Sajnos *Misztiszláv* kényszerítése miatt a házasság nem jött létre és nem került *Árpádházi* király az örmény trónra.